

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 40 Volume: 8 Issue: 40

Ekim 2015 October 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

BİR KUR'ÂN TARİHİ PROBLEMİ: "ÂHİRÜ MÂ NEZELE" (SON İNEN ÂYET) KONUSU
A PROBLEM OF THE QUR'ANIC HISTORY: THE LAST REVEALED VERSE

Faruk VURAL*

Öz

Kur'ân, nazil olduğu günden bugüne İslam âlimlerinin, özellikle de müfessirlerin en temel başvuru kaynağı olarak önemini korumuştur. Kur'ân-ı Kerim'in nüzul süreci araştırmacılar tarafından ilgi duyulan, bu ilgiye rağmen son nâzil olan vahyin ne olduğu tam olarak ortaya konamamıştır. Çalışmamızda son inen Kur'ân âyetiyle ilgili farklı görüşlerin değerlendirilmesini yaparak en doğru yaklaşımı ortaya koymak istedik. Bizi bu konuyu ele almaya iten sebep, ilk nâzil olan âyet ya da âyetlerle ilgili görüşlerin sınırlılığına rağmen incelenmiş olması, son nazil olan âyet ya da âyetlerle ilgili daha fazla görüş olmasına rağmen yeterli bir araştırmaya konu yapılmamış olmasıdır. Nüzul sebepleri ile ilgili rivayetler, vahye muhatap yaşayan kitlenin aktarımlarıdır. Ve vahyin bütünü olan Kur'ân-ı Kerim'in anlaşılmasında birinci kategoride değerlendirilmelidirler. Zira Kur'ân'ın bu değerli ilk muhataplarından sonra gelenler çok değişik etkiler altında, yaşadıkları zaman ve çevrenin değerleri ile metni anlamaya çalışmaktadırlar. Araştırmamız şunu gösteriyor ki, İslam âlimlerinin en son inen Kur'ân âyetinin tespiti konusunda ilgili bütün rivayetlerini ve bu rivayetlerle alakalı en küçük bir ayrıntıyı bile gözden kaçırmadıklarıdır. Bu nedenle son nazil olan ilahi beyanın tespitinin önemi açıktır. Ancak bu konuda, senedi Hz. Peygamber'e ulaşan haber bulunmadığından kesin bir tespitle bulunmanın zorluğu ortadadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Sebeb-i Nüzül, En Son İnen Âyet

Abstract

The Qur'an has always been of great significance in Muslim scholars perspective during history. Although scholars vehemently discussed the process of the descend (nuzul) in every aspect they reached not any precise conclusion about what the last revelation really is. This paper is an endeavor to lay down an analysis on existing views concerning which verse of the Qur'an is revealed last, and offer a reasonable perspective for researchers. There are limited number of different views on the first revealed verse or verses of the Qur'an, yet there has been a developed literature on them. Although there are more different views on the possible latest revealed verse, research on it has been relatively small. Reports on the context of revelation are the statements of those who experienced the revelation first hand; these statements should be given highest priority in understanding the Qur'an as the collective body of all revelations. Successors who follow the most precious first audience of the Qur'an try to understand the Qur'anic message while under the influence of their time and prevailing values. Our research has revealed that Islamic scholars have exerted their utmost efforts to determine the latest revealed verse and in that direction they meticulously analyzed all the reports and their details. Considering all this scholarly endeavor, it is important to determine the latest verse, however, the chain of narration of these reports does not reach up to the Prophet, and this makes the issue even more complicated.

Keywords: the Qur'an, Tafsir, Context of Revelation, the Last Revealed Verse.

Giriş

"Ulûmu'l-Kur'ân/Kur'ân ilimleri, Kur'ân'ı anlamak için kullanılacak bilgiler anlamındadır. Bu bakımdan Kur'ân ilimleri, Kur'ân'ın nasıl anlaşılacağı değil, onu anlama faaliyeti sırasında nelere bakılması gerektiğini bildirmektedir. Kur'ân ilimleri arasında önemli bir konuma sahip olan başlıklardan biri de "âyetin iniş sebebi", "vahyin nâzil olduğu ortam" diye tanımlayacağımız sebep-i nüzul ilmidir. Sebeb-i Nüzul rivayetleri âyet veya âyet gruplarının anlaşılmasında önemli bir dinamiktir. Hatta Ulûmu'l-Kur'ân denince akla ilk sebep-i nüzul gelmektedir. Bunun baş nedeni sebep-i nüzulün tefsirin vazgeçemeyeceği bir malzemesi olmasıdır.

Şu da bir gerçektir ki; her âyet ya da âyet topluluğu bir nüzul sebebi bağlamında oluşmuş olsaydı Kur'ân'ın, bir tarih kitabı gibi tümüyle o dönemi anlatması gerekirdi ki Kur'ân'ın bütününe bakıldığında bunu doğrulamanın imkânsız olduğu görülmektedir. Zira Kur'ân, ibadet gibi müteâl olan emirlerden ve âhiret ahvâli gibi metafizik konulardan da bahsetmiştir. O dönem insanının, gelmeden önce hakkında bir şey bilmediği, başta ibadetler olmak üzere bu tarzdaki bir kısım konuların Kur'ân'daki varlığı, olgunun vahyi değil, vahyin olguları yönettiğinin bir delilidir.¹

* ÖZEL, İŞHAK (2002) *Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında Kur'ân'ın Tarihsel Yorumu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, s. 149

1. Tanımı

Kur'an-ı Kerim'in âyetleri, nüzül sebebinin var olup olmaması açısından ikiye ayrılır: İlki özel bir sebebe bağlı olmadan inen âyetler ki, bu âyetler, Kur'an'ın insanlığın doğruya kanalizasyonunu sağlamayı hedeflemektedir. Kur'an âyetlerinin çoğu böyle nâzil olmuş âyetlerdir.² İkincisi özel bir sebebe bağlı olarak inmiş olan âyetler ki³, işte sebep-i nüzül ilminin araştırma alanı burasıdır. Sebeb-i nüzül ilmiyle ilgili yapılan tanım şöyledir: Hz. Peygamber döneminde vuku bulmuş bir olayla ya da kendisine sorulmuş bir soru üzerine hükmü açıklamak, beyan etmek için âyet/âyet gruplarının inmesiyle ilgili rivayetleri inceleyen ilimdir.⁴ Yapılmış tanımlardan yola çıkarak sebep-i nüzulle ilgili yapılacak en kuşatıcı tarif şöyledir: كُلُّ قَوْلٍ أَوْ فِعْلٍ نَزَلَ بِشَأْنِهِ فُرْآنٌ عِنْدَ وَفْوَعِهِ. "Oluş sürecinde kendisi sebebiyle Kur'an'ın nâzil olduğu her söz ve fiildir."⁵ Sebeb-i nüzül kavramındaki "sebebe", "bir neticenin meydana gelmesi için şart olan şey" manasında felsefi bir muhteva taşıyıp, Kur'an'ın bir kısım âyetlerinin indirilmesine vesile olan ortam demektir.⁶ Görülüyor ki nüzül sebebinin vahyin indiği ortamın resmini çiziyor olması çok önemlidir.

2. Değeri ve Önemi

Bazı araştırmacılar tarafından gereksiz görülse de⁷ sebep-i nüzulle ilgili geniş malumat verilmesi Kur'an'ın anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. İmam Şatıbi el-Muvâfakât adlı eserinde (ö.730/1388) "Kur'an bilgisine sahip olabilmek için sebep-i nüzül bilgisine sahip olmak gereklidir."⁸ demektedir.

Kur'an ilimlerinin iki şaheser bilgisini İmam Zerkeşi (ö. 794/1392) ve İmam Suyûti (ö.911/1305) kitaplarında sebep-i nüzül ilminin faydaları ile ilgili bazı tespitler yapmışlar, son dönemin zirve ismi Muhammed Abdülazîm Zürcânî (ö.1367/1948) de onlara ilave katkılarda bulunmuştur. Tefsir tarihinde yazılmış, rivayet, dirayet özellikli ne kadar tefsir eseri varsa, istisnâsız sebep-i nüzül rivayetlerine müracaat etmiştir. Şimdi de nüzül sebebini bilmenin faydaları ile ilgili tefsir edebiyatında tespit edilen hususları ana hatlarıyla ortaya koyalım:

1. İbadet ve hukuk alanındaki hükümlerin hikmetinin anlaşılmasına katkı sağlar.⁹

2. Âyetin ifade ettiği anlamı anlamayı kolaylaştırır, problemi çözer.¹⁰

3. Hasır şüphesini ortadan kaldırır.¹¹

4. Hükmün sebebe tahsisini gösterir. Bu görüş sahipleri âyet hangi kişi veya şey hakkında nâzil olmuşsa hükmünün de onunla sınırlı olduğunu, benzer durumlara uygulanmasının ancak kıyas yoluyla mümkün olabileceğini ileri sürmüşlerse de bu görüş değer bulmamıştır.¹²

5. Âyetin kim hakkında indiğinin bilinmesini kolaylaştırır.¹³

6. Kur'an'ın ezberlenmesini ve anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.¹⁴

Modern İslam düşünürlerinden Fazlurrahman (ö.1409/1988) sebep-i nüzülün bilinmesinin sünnetin anlaşılmasına da katkı sağlayacağını ifade etmektedir. "Kur'an'ın sebep-i nüzülü de diyebileceğimiz Kur'an'ın makro evveliyatıdır ki, bu Kur'an'ın İslam öncesi Arap toplumuyla ilişkisidir. Bu arka plan

² İsmail, Muhammed Bekr (1999), *Dirâsât fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-menâr, s. 151

³ Suyûti Celâleddîn (1974), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, C. I, s. 107; Zürcânî, Muhammed Abdülazîm (2013), *Menâhîlül-İrfân fî Ulumi'l-Kur'ân*, Beyrut:Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, s. 64; Kattân, Mennâ (2000), *Mebâhîs fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-meârif, s. 78; Rûmî, Fehd Abdurrahman b. Süleyman (2003), *Dirâsât fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 135; Hilâlî, Selîm b. id- Nasr, Muhammed b. Mûsâ Âli (h.1425), *el-İstîâb fî Beyâni'l-Esbâb*, Dâru ibnü'l-cevzi, C. I, s. 5; Kudûrî, Çânîm (2003), *Muhâdarât fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Amman:Dâru ammâr, s. 36

⁴ Zürcânî, 2013; s. 64; Fehd er-Rûmî, 2003; s. 136; Serinsu, Ahmed Nedim (1994), *Kur'an-ı Kerim'in Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzulün Rolü*, İstanbul:Şule Yayınları, s. 68.

⁵ Müzeynî, Hâlid b. Süleymân (2006), *el-Muharrer fî Esbâbi Nüzûli'l-Kur'ân*, Dâru ibnü'l-cevzi, Demmâm, C. I, s. 104

⁶ Yıldırım, Suat (2011), *Anahatlarıyla Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, İstanbul:Ensar Yayınları, s. 85; Tayyâr, Süleyman b. Nâsir (2008), *el-Muharrer fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Merkezü'd-dirâsât ve'l-malûmâtü'l-Kur'âniyye, s. 128; Müzeynî, (2006); C. I, s. 101

⁷ Süleyman, Mukâtil b. (h.1423), *Tefsîr*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Beyrut:Dâru İhyâi't-türâs, C. 5, s. 148; Zürcânî, 2013; s. 65

⁸ Şatıbi, İbrâhîm b. Mûsâ (1997), *el-Muvâfakât*, thk. Ebü Ubeyde Hasan Âli Selman, Dâru ibn affân, C. IV, s. 147

⁹ Zerkeşi, Bedreddin (2006), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâti, Kahire:Dâru'l-hadîs, s. 28; Zürcânî, 2013; s. 65; Hilâlî-Nasr, (h.1425); C. I, s. 7; Sebtân, Muhammed Hasan, *Takvîmu Esâlibi Ta'lîmi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Ulûmuhû fî Vesâilil-İ'lâm*, Mecmau'l-melik Fehd, s. 46; Kay'î, Muhammed Abdülmünim (1996) *el-Aslâni fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 14; Bûğâ, Mustafa Dîb (1998), *el-Vâdîhu fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-kelîmi't-tayyib, s. 60

¹⁰ Huveyh, Muhammed Ömer, *Nüzûlü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mecmau'l-melik Fehd, s. 50; Ebü Şühbe, Muhammed (2003), *el-Medhal li Dirâsâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire:Mektebetü's-Sünneh, s. 136; Mukâtil b. Süleyman, h.1423; C. V, s. 151; Zerkeşi, 2006; s. 28; Zürcânî, 2013; s. 65; Sebtân; s. 46

¹¹ Hasr: Bir ifade içinde bir lafzın veya lafızlar kümesinin diğerlerine özel şekilde tahsis edilmesi anlamında meânî terimidir. Durmuş, İsmail, "Hasr", *D.İ.A.*, Türkiye Diyanet Vakfı, C. XVI, s. 392-393; Mukâtil b. Süleyman, h.1423; C. V, s. 151; Zerkeşi, 2006; s. 29; Suyûti, 1974; C. I, s. 109; Zürcânî, 2013; s. 67; Ebyârî, İbrahim b. İsmail (h.1405), *el-Mevsûatü'l-Kur'âniyye*, Müessesetü Sicillü'l-Arab, C. III, s. 19; Askalânî, Muhammed b. Ahmed İbn Hacer *el-Ucûb fî Beyâni'l-Esbâb*, thk. Abdülhakîm Muhammed el-Enîs, Dâru ibnü'l-cevzi, C. I, s. 95; Okuyan Mehmet (2001), "Kur'an'ın Nüzülünde Taaddüd/Tekerrür Problemi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. XIV, sayı.1, s. 91

¹² Zürcânî, 2013; s. 67; Rûmî, 2003; s. 146; Ebü Şühbe, 2003; s. 143; Hasan, Muhammed Ali (2000), *el-Menâr fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut;Müessesetü'r-Risâle, s. 140

¹³ Mukâtil b. Süleyman, h.1423; C. V, s. 152; Muhammed Bekr, 1999; s. 179; Zürcânî, 2013; s. 68

¹⁴ Mukâtil b. Süleyman, h.1423; C. V, s. 152; Hilâlî- Nasr (h.1425); s. 7; Zürcânî (2013); s. 68

olmadan Kur'ân'ın temel hamlesi ve gayesinin anlaşılması ve Hz. Peygamber'in faaliyetlerinin değerlendirilmesi yapılamaz. İkincisi ise Kur'ân'ın mikro evveliyatıdır ki bu, müfessirlerin de kullandığı "sebeb-i nüzûl" dır. Bunlar bir kısım Kur'ân âyetlerinin anlaşılmasını sağlayan tarihî malzemelerdir."¹⁵ Aslında tarihsel ortam-nass ilişkisi, hassas bir denge ile ele alınması gereken bir konudur. Bize göre mevcut verili durumdan kopuk olmayan Kur'ân, ilk dönem muhataplarına yaşadıkları ortamda hitap eden bir kitaptır. Bu nedenle gerek spesifik bir olay ya da soru üzerine gelen âyetlerin, gerekse diğer âyetlerin, bu toplumla bir tarihsel bağlam ilişkisi vardır. Ancak, Kur'ân bir yandan onların bu anlayış dünyasını gözetirken diğer yandan da her dönemde anlaşılabilmesini sağlayacak bir anlatım üslubu ile indirilmiştir.¹⁶

Bununla birlikte bir makalenin sınırlarını aşacak bir konuya özetle değinmek istiyoruz. Aslında tefsir literatüründe önemli bir yer tutan nüzul sebepleri, rivayete dayalı olduğu için maalesef güvenilirlik açısından bazı sorunlara sahiptir. İlk dönemlerde bu konuda oldukça titiz davranılmasına rağmen sonraları her âyete bir nüzul sebebi bulma tavrı, bu konudaki bilgileri âyetlerin anlaşılmasını engelleyecek boyutta aslı olmayan, uydurulmuş, bir başka ifade ile orijinal değil, düşünülmüş tarih malzemesi haline getirmiştir. Bu nedenle rivayetler hadis ilmi içindeki sened ve metin tenkidi usulleri ile değerlendirilerek kullanılmalıdır.¹⁷

Yukarıda sıraladığımız hususlar göstermektedir ki, nüzul sebeplerini bilmenin Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sağlamada önemli fonksiyonları vardır.

3. En Son vahyedilen Kur'ân Pasajı (âyet/âyetler)

En son inen âyetler/Âhiru mâ nezele konusu bir Kur'ân ilimleri problematiği değildir. Bizim makalemizde elde etmek istediğimiz sonuç sadece bir tarihsel bir gerçeğin bütün açıklığıyla ortaya konması gayretidir. İhtilaf edilmiş olması elbette bir tefsir araştırmacısı için ilginç, ilginç olmanın ötesinde ele alınıp incelenecek bir malzemedir. Ayrıca hangi âyetin son nazil olduğunu tespit Kur'ân'ın kitaplaşma sürecinin son noktası hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlarken, aynı zamanda teşri tarihinin felsefesini yapmaya, vahiy süreci ve ortamını okuyarak anlamlandırmaya katkı sağlayacaktır. Mustafa Öztürk ve Hâdiye Ünsal'ın ortak çalışma ürünü olan "Kur'ân Tarihine Giriş-Evvelü mâ nezel (İlk nâzil olan Kur'ân Vahyi) meselesi"¹⁸ adlı makalede dedikleri gibi, bu konuyu tartışmaya açmanın en azından zihin konforunu bozmak gibi rahatsız edici bir yanının bulunduğu da kuşkusuzdur. Bu mesele bir tarafa, "evvelü mâ nezel" konusundaki genel kabul ve görüşün tenkit süzgecinden geçirilip yeniden değerlendirilmesi, en azından ilmî tecessüs/tahkik/tetkik icabı gereklidir.¹⁹ Ayrıca konuyla ilgili Mesut Erdal'ın ilk kez kaleme aldığı "Dinin Kemâle Erdirilmesi" Bağlamında Kur'ân'ın En Son İnen Âyetleri Üzerine Bir Tetkik"²⁰ isimli makalesi de konuyu farklı bir açıdan ele almaktadır.

Yaptığımız araştırmalar sonucunda vardığımız sonuç İslam âlimlerinin son inen âyetin tespitinde tam bir görüş birliği sağlayamamış olmalarıdır. Hatta denebilir ki çoğu araştırmacı bizzat Hz. Peygamber'e dayanmayan rivayetleri esas almışlardır. Bu da şüpheli bir ortam meydana getirmiştir.²¹

Tefsir ve Kur'ân ilimleri eserlerinde nüzul sürecinin en sonuncusu olduğu tespiti yapılmış âyet ya da âyet gruplarıyla ilgili on konuda neredeyse ittifak vardır. Teknik ve bilimsel olarak hangisinin son vahiy olduğunun tespiti ve anlaşılması için bu on örneği ele alma zarureti vardır. Dikkat edildiğinde son nâzil olan âyet/ مَا كَرَّلَ / yorumu yapıldığında ya nüzul sürecinin son âyeti ya da âyetin hükmü olan hususla ilgili son âyet olduğu kastedilmektedir. Tefsir ve Kur'ân ilimleri eserlerinde on âyet ve âyet grubuyla ilgili son nâzil oluşuyla ilgili görüş birliği oluşmuştur. Ancak bunların hangisi nüzul süreci, hangisinin konuyla ilgili olduğu hakkında bir sınıflama yapılmamıştır. Biz makalemizde nüzul sürecinin son âyetinin tespitini yapmaya çalışırken, konu yönüyle son âyet olma özelliği taşıyanları da belirteceğiz.

3.1. Birinci âyet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذُؤُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ

"Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer mümin iseniz geri kalan faizi terkedin!"²² Görüldüğü gibi âyette sosyal toplumun en büyük düşmanı olan faizin haram kılması anlatılmaktadır. İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) bu âyetin en son nazil olduğuyula ilgili şunları aktarmaktadır: "Tâbiin'den Saîd b. Müseyyeb, Hz. Ömer'den şu sözleri nakleder: "En son inen âyet ribâ âyetidir. Hz. Peygamber bu âyetin

¹⁵ Fazlurrahman (2000), *İslâm*, trc. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Ankara:Ankara Okulu Yayınları, s. 352

¹⁶ Özgel, 2000; s. 149

¹⁷ Serinsu, Ahmet Nedim (1996), *Tarihsellik ve Esbâb-ı Nüzûl*, İstanbul:Şule Yayınları, s. 83; Özgel, 2000; s. 152

¹⁸ Öztürk Mustafa - Ünsal Hâdiye (2013), "Kur'ân Tarihine Giriş -Evvelü mâ nezel (İlk nâzil olan Kur'ân vahyi) meselesi", *Eskiye*, 26/Bahar, ss. 66-110

¹⁹ Mustafa Öztürk-Hâdiye Ünsal (2013); s. 67

²⁰ Erdal Mesut (2001), "Dinin Kemâle Erdirilmesi" Bağlamında Kur'ân'ın En Son İnen Âyetleri Üzerine Bir Tetkik", *Diyarbakır:Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.III, sayı.1

²¹ Zürcânî (2013); s. 59

²² Kur'ân, Bakara, 2/278

tefsirini yapamadan vefat etmiştir. Bu sebeple faizi ve faiz şüphesi olan şeyleri terk edin.”²³ İmam Buhâri de (ö. 256/870) meşhur hadis kitabı Sahih’inde metninde “أَجْرٌ مَا تَرَلَّ” geçen rivayetlerle ilgili iki âyete dikkat çeker. Bu rivayetlerin ilki İbn Abbâs’tan nakledilir: “Hz. Peygamber’e indirilen en son âyet ribâ âyetidir.”²⁴ İkincisi ise daha sonra bizim de makalemizde ele alacağımız Nisâ sûresinin 93. âyetidir.²⁵

İmam Suyûti de konuyla ilgili rivayetleri serdederken ribâ âyetinin son nazil olan âyet olduğu konusunda uzun uzadıya durur.²⁶

Genellikle müfessirler -Ebu’l-Leys es-Semerkandî (ö. 375/985),²⁷ Reşid Rızâ (ö.1935),²⁸ Ebu’l-Ferec İbn Cevzî (ö. 597/1201)²⁹ gibi- âyetin tefsirini yaparken ya da tefsir mukaddimelerinde son nâzil olan âyet/أَجْرٌ مَا تَرَلَّ hakkında görüşleri aktardıklarında ribâ âyetinin son nâzil olduğunu ifade etmişlerdir.

Ribâ âyetinin nüzul süreci açısından son gelen vahiy olması teknik olarak mümkün görünmemektedir. Faiz gibi ekonominin önemli bir argümanının haram kılınması ve sonradan başka bir âyetle faizin yasak oluşunu yumuşatan başka bir âyetin nâzil olmaması başta Buhâri olmak üzere “son nâzil olan âyet” terimini ribâ âyet için kullanmaları sonucunu doğurmuş bu da faiz konusuyla ilgili son âyet mi yoksa nüzul sürecinin son âyeti mi oluşuyla ilgili lafız benzerliği nedeniyle bir yanlış bir algı oluşturmuştur. Müfessirler de yanlış anlamaya sebep olmamak için farklı bir kavram kullanmamışlar bu da son inen âyetin tespitinde kargaşaya neden olmuştur.

3.2. İkinci âyet

وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ

“Öyle bir günde rezil olmaktan sakının ki, O gün Allah’ın huzuruna çıkarılacaksınız, Sonra her kişiye kazandığının karşılığı tamamen ödenecek Ve kendilerine asla haksızlık edilmeyecektir.”³⁰

Bakara suresinin 281. âyetinin nüzul sürecinin son âyeti olduğu konusunda müfessirlerin çoğunluğu ile Kur’ân ilimleri araştırmacıların çoğunluğu görüş birliği içindedir.³¹

Aslında bu âyet ile Bakara suresinin 278. âyeti ribâ âyetinin arasında sadece iki âyet vardır. 279. ve 280. âyetlerde konu devam etmektedir. Bu âyetlerin küme halinde nâzil olmuş olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Zira müfessir Ebû Hayyan (ö. 745/1344), ribâ âyetinin son nâzil olan âyetlerden olduğunu, en son nâzil olan âyetin ise Bakara sûresinin 281. âyeti olduğunu söylemektedir.³² İyi veya kötü amellere ileride terettüp edecek ecir veya ceza sahiblerinin kazancı olmak üzere indallah defterlerine kaydolunmuş bir karz veya taahhüd mesabesinde bulunduğundan, son nâzil olan bu âyetin vefatı ve yevmi kıyameti ihtar ederek nâzil olması pek manidar olduğu gibi bunun bilhassa riba bahsini ta’kib ederek müdayenat ahkâmı miyanına kayd olunması da gayet belîğ ve manidardır.³³

3.3. Üçüncü âyet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَيْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُب بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْب كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَفِيعُ أَنْ يُمْلَٰهُ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلْيَهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رِجَالَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّن تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكَّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَىٰ وَلَا يَأْب الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَلَا تَسْأَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ أَجَلِهِ ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَأَقْوَمُ لِلشُّهَادَةِ وَأَدْنَىٰ أَلَّا تَرْتَابُوا إِلَّآ أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلَا يُضَارَ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفَعَّلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ وَابِلًا شَيْءٍ عَلِيمٌ

“Ey iman edenler! Belirli bir vâdeye kadar birbirinize borç verdiğiniz zaman onu kaydedin! Aranızda

²³ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (2000), *Câmiu'l-Beyân fi Tesîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, C. VI, s. 37-38

²⁴ Buhâri, “Tefsîru Sûre”, 54

²⁵ Tirmizî, “Tefsîru'l Kur'ân”, 5; İbn Mâce, “Diyet”, 2

²⁶ Suyûti (1974); C. I, s. 101-103

²⁷ Semerkandî Ebu’l-Leys (1993), *Bahru'l-Ulûm-Tefsîru's-Semerkandî*, Beyrut:Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, C. I, s. 184

²⁸ Rızâ Muhammed Reşid (1990), *Tefsîru'l-Menâr*, el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, C. III, s. 88; C. VI, s. 92

²⁹ İbnü'l-Cevzî Ebu'l-Ferec (h.1422), *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrut:Dârü'l-kütübîl-Arabî, C. I, s. 249

³⁰ Kur'ân, Bakara, 2/281

³¹ Mukâtil b. Süleymân (h.1423); C. V, s. 273; Taberî (2000); C. VI, s. 39; Semerkandî (1993), C. I, s. 184; Sa'lebi Ebû İshâk (2002), *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrut:Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, C. II, s. 289; Kirmânî Burhâneddîn, *Garâibu't-Tefsîr ve Acâibu't-Te'vil*, Cidde:Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, C. I, s. 107; Beğavî, Muhiy's-Sünneh Ebû Muhammed (1997), *Meâlimu't-Tenzîl*, thk. Osman Cuma-Süleyman Müslim, Dârü Taybe, C. I, s. 347; İbn Atiyye el-Endelûsi Ebû Muhammed (h.1422), *el-Muharrerü'l-Vecîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed, Dârü'l-kütübî'l-İlmîyye, Beyrut, C. I, s. 81; Mâtürîdî, Ebû Mansûr (2005), *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mevdî Balsûm, Beyrut:Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, C. II, s. 273; Râzî Fahrüddîn (h.1420), *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsi'l-Arabî, C. V, s. 87; Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (1964), *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûni-Ömer İtfeyyîş, Kahire:Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, C. I, s. 151; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil (1999), *Tefsîru'l-Kur'ânü'l-Azim*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, Dârü Taybe, C. I, s. 720; Bikâî, Ebû Bekr, *Nazmu'd-dürer fi Tenâsübi'l-Âyâti ve's-Süver*, Kahire:Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmi, C. III, s. 260; Suyûti Celâleddîn (h.1414), *ed-Dürri'l-Mensûr*, Beyrut:Dârü'l-fikr, C. II, s. 116; Şevkânî, Ebû Abdullah Ali b. Muhammed el-Yemenî (h.1414), *Fethü'l-kadîr*, Beyrut: Dârü ibn Kesîr, C. I, s. 32; s. 343; Rızâ, 1990; C. VI, s. 92; İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir (1984), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus:Dârü't-Tûnisîyye, C. I, s. 202

³² Endelûsi, Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, Beyrut:Dârü'l-fikir, C. II, s. 719

³³ Hamdî Yazır, Elmalılı (1935), *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul:Matbaai Ebu'z-Ziyâ, C.I, s. 976

doğrulukla tanınmış bir kâtip onu yazsın! Kâtip, Allah'ın kendisine öğrettiği gibi (adalete uygun olarak) yazmaktan kaçınmasın da yazsın! Üzerinde hak olan borçlu kişi akdi yazdırsın, Rabbi olan Allah'tan sakınsın da borcundan hiçbir şey noksan bırakmasın! Eğer üzerinde hak olan borçlu, akilca noksan veya küçük veya yazdırmaktan âciz bir kimse ise, onun velisi adalet ölçüleri içinde yazdırsın! İçinizden iki erkek şahit de tutun! İki erkek olmazlarsa, uygun göreceğiniz bir erkek ile iki kadının şahitliğini alın! Ta ki birinin unutmaması halinde ikinci kadın hatırlatabilsin. Şahitler çağırıldıklarında, şahitlikten kaçınmasınlar! Siz yazanlar da, borç az olsun, çok olsun, vâdesiyle birlikte yazmaktan üşenmeyin! Böyle yapmak, Allah katında daha âdil, şahitliği ifa etmek için daha sağlam ve şüpheli gidermek için daha uygun bir yoldur. Ancak aranızda hemen alıp vereceğiniz peşin bir ticaret olursa, onu yazmamakta size bir günah yoktur. Alış veriş yaptığınız zaman da şahit tutun! Ne kâtip, ne de şahit asla mağdur edilmesin. Bunu yapar, zarar verirsiniz, doğru yoldan ayrılmış, Allah'a itaatın dışına çıkmış olursunuz. Allah'a itaatsizlikten sakının! Allah size en uygun tutumu öğretiyor. Çünkü Allah her şeyi hakkıyla bilir.”³⁴

Kur'an'ın borçlar hukuku ve muhakeme hukuku alanında getirdiği temel ilkelerden bir kısmını ifade eden ve Kur'an'ın en uzun âyeti “müdâyene âyeti”dir. Bu âyet Bakara suresinin 282. âyetidir. Son nazil olan olduğuyula ilgili bazı müfessirler ve Kur'an ilimleri araştırmacıları görüş ifade etmişlerdir. Tâbiîn'in büyüklerinden Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) şöyle der: “Arş-ı A'lâ'da en yeni olan (en son inen) âyet deyn âyetidir.”³⁵

En son inen olarak ileri sürülen üç âyetle ilgili görüşlerin arasını telif etmek mümkün görünmektedir. İmam Suyûtî uzlaştırıcı bir yorumla, Bakara suresinin 278. ribâ âyeti, 281. âyeti 282. müdâyene âyetinin son nazil olduğunu söylemekte çelişki olmadığını belirtmektedir. Ona göre bu üç âyet mushaf tertibine göre tek bir defa ve aynı olay hakkında nâzil olmuş oldukları çok açıktır. Bu üç âyet hakkında ayrı ayrı en son nâzil oldu yorumunu yapanlar bütünü parçaları hakkında ayrı ayrı en son nâzil oldu yorumunu yapmaktadırlar.³⁶ Zürcânî (ö. 1942) ise bu konuda şöyle demektedir: Bu üç âyetten son nâzil olanın 281. âyeti olduğu konusunda nefsin bir temayülü olmaktadır. Bu da iki şeyden dolayıdır. İlki, bu âyette vahyin sona eriş ve dinin tamamlanmasına işaretler olması, ahiret gününe hazırlıklı olmayı istemesi, Allah'a dönüş vurgu yapılması, zarar veren ve zulmeden değil adaletli mukabele istenmesidir. Bu âyet bağlamı ile ahkâm âyetlerinin içinde son olmaya en uygun düşmektedir. İkincisi İbn Ebî Hâtim'e dayanan ve Hz. Peygamber'in bu âyetin nüzulünden sonra sadece dokuz gece yaşamış olmasıyla ilgili rivayet ve bu âyetin nas (hüküm koyma ve açık ifade edebilmesi) yönünü diğer âyetlerin yakalayamamış olmalarıdır.³⁷

3.4. Dördüncü âyet

فَأَسْحَابُ هُمْ رُؤُوسُهُمْ أَيُّ لَا أُضِيعُ عَمَلٌ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْتَى نَعَضُكُمْ مِنْ بَعْضِ فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُودُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأَكْفِرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ
وَلَأُدْجِلَنَّهُمْ خِزَابٍ كَثِيرٍ مِنْ تَحْتِهَا أَلَنْهَازُ نَوَاتَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَاللَّهُ عِنْدَهُ خِزَابٌ النَّوَابِ

“Onların Rabbi de dualarına şöyle icabet buyurdu: “Sizden gerek erkek, gerek kadın, hayır işleyen hiçbir kimsenin çalışmasını zayi etmem. Çünkü siz birbirinizdensiniz, birbirinizden farkınız yoktur. Benim rızam için hicret edenlerin, vatanlarından sürülenlerin, Benim yolumda işkenceye, zarara uğrayanların, Benim yolumda savaşanların ve öldürülenlerin, Elbette kusurlarını örtecek ve elbette onları Allah tarafından mükâfat olarak içinden ırmaklar akan cennetlere yerleştireceğim. En güzel ödüller Allah'ın yanındadır.”³⁸ Âl-i İmrân suresinin 195. âyeti de aynı konuyla ilgili olarak nâzil olan üç âyetin sonuncusudur. İbn Merdeveyh'in (ö. 410/1020) Mücahid (ö.103/721) ve Ümmü Seleme'den yaptığı rivayette Hz. Peygamber'e;

-Ey Allah'ın Rasûlü! Görüyorum ki Yüce Allah hep erkeklere sesleniyor kadınlara seslenmiyor. Bunun üzerine Nisâ suresinin 32. Ahzâb suresinin 35. ve Âl-i İmrân suresinin 195. âyetleri nâzil âyetleri nâzil oldu.³⁹

Âl-i İmrân suresinin 195. âyeti için mutlak olarak son nazil olan âyettir hükmünü kolayca reddetmek mümkündür. Rivayetin içinde açıklandığı gibi, bu âyetler kendisinde erkeklerin anıldığı son âyettir. “Kadınların anıldığı” ilavesi ile mukayyedir, mutlak değildir. Artık bu konuda söyleyecek sözümüz yoktur.⁴⁰ Bu âyetin konusal olarak son nâzil olduğu kolayca anlaşılacaktır. Ancak müfessirlerin bu ayırım konusunda titiz olmamaları karışıklık sebebi olmuştur.

Ümmü Seleme (r.a.h)'nın hicret sevabının erkeklere verileceği, kadınların âyette anılmaması sebebiyle mükâfattan mahrum kalacaklarını düşünmesi ve bu konuda Hz. Peygamber'den bir açıklama istemesi bu âyetlerin nüzulüne sebep olduğu anlaşılmaktadır. Hem de böylece kadınların kendileriyle ilgili hak bilincine katkı sağlanmaktadır.

³⁴ Kur'an, Bakara, 2/282

³⁵ İbn Atiyye, h.1422; C. I, s. 378; Kurtubî, 1964; C. III, s. 377

³⁶ Suyûtî, 1974; C. I, s. 102

³⁷ Zürcânî, 2013; s. 59

³⁸ Kur'an, Âl-i İmrân, 3/195

³⁹ Tirmizi, “Tefsir”, 5; Vâhidî, Muhammed b. Hasen Ali (h.1415), *Esbâbü Nüzûli'l-Kur'an*, thk. Kemal Besyuni Zağlûl, Beyrut:Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, s. 143; Suyûtî, 1974; C. I, s. 105; Kattân, 2000; s. 70; Hilâlî-Nasr, h.1425; C. I, s. 351

⁴⁰ Zürcânî (2013); s. 60

3.5. Beşinci âyet

وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا

"Kim bir mümini kasden öldürürse onun cezası, içinde ebedî kalmak üzere gireceği cehennemdir. Allah ona gazab etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır."⁴¹ Bu âyetin de son nâzil olan âyet olduğu görüşünde olan müfessirler olmuştur. Ancak son nâzil oluş yine âyetin anlamı ve içeriği ile ilgilidir yani konusaldır. Âyette bir müslümanın, bir başka müslümanı öldürmesi suçunun cezası anlatılmaktır. Bu âyet konuyla ilgili son noktayı koymuş, daha sonra konuyla ilgili başka bir âyet nâzil olmamıştır. Muhammed Abduh (ö.1905) âyetin tefsirinde şunları kaydeder; "bir müminin diğer bir mümini öldürmesi imana tezat teşkil edeceği için bu fer'î bir durumdur. İbn Abbas bu âyetin öldürmenin cezası ile ilgili nâzil olan son âyet olduğunu söylemektedir."⁴² Buharî'de Sahih'inde "Saîd b. Cübeyr'in Kûfe halkının son inen âyet olup olmadığı konusunda görüş ayrılığına düştüklerini, bu nedenle İbn Abbas'ı görmek ve sormak için gittiği, İbn Abbas'ın da Nisâ suresinin 93. âyetinin son nâzil olduğu, onu nesheden bir âyet de olmadığı" rivayetini verir.⁴³ İbn Merdeveyh (ö. 410/1020) Mücahid (ö.103/721) ve Ümmü Seleme'ye dayanarak bu âyetin son nâzil olan âyet olduğu söylemektedirler.⁴⁴ Çağdaş dönem sebab-i nüzûl eserlerinde bu âyetin katl/öldürme konusunda inen son âyet olduğu tespiti yapılmaktadır.⁴⁵

Görüldüğü gibi, tefsirlerde ve Kur'an ilimleri eserlerinde son inen âyetler arasında gösterilen Âl-i İmrân suresinin 93. âyeti de anlamı bağlamında son nâzil olan âyetlerdendir, konusal olarak son nâzil olduğu açıktır. Yoksa nüzul süreci itibariyle son nâzil olan âyet değildir.

3.6. Altıncı âyet

يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ إِنْ أَمْرٌ هَلْكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ وَهُوَ يَرِثُهَا إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ فَإِنْ كَانَتْ أَنْثَىٰ فَلَهَا النِّصْفَانِ مِمَّا تَرَكَ وَإِنْ كَانُوا إِخْوَةً رِجَالًا وَنِسَاءً فَلِلَّذَكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَىٰ بَيْنَ اللَّهِ لَكُمْ أَنْ تَضَلُّوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

"Senden fetva isterler. De ki kelâle'nin yani babası ve çocuğu olmayan kişinin mirası hakkındaki hükmünü Allah şöyle bildiriyor: Çocuğu olmayıp bir kız kardeşini bırakarak ölen bir adamın terikesinin yarısı kız kardeşine aittir. Eğer kız kardeş çocuk bırakmaksızın ölürse tek vâris olan erkek kardeş onun terikesinin tamamını alır. İki kızkardeş kalırsa onlar erkek kardeşlerinin terikesinin üçte ikisini alırlar. Eğer vârisler erkek ve kız kardeşlerden oluşursa erkek, kadın hissesinin iki mislini alır. Allah şaşırmanız için size bunları açık açık bildiriyor. Allah her şeyi hakkıyla bilir."⁴⁶

Kur'an'ın nüzul sürecinde en son inen âyet olduğu konusunda hakkında oldukça görüş birliği olan âyetlerden biri de "kelâle âyeti" olarak bilinen Nisâ suresinin 176. âyetidir.⁴⁷ İmam Suyûtî el-İtkân adlı eserindeki sekizinci nev'de "آخر ما نزل" başlığında en son nâzil olan âyetle ilgili olarak şunları demektedir: "Bu konuda görüş ayrılığı vardır. Buhârî-Müslim'in Berâ b. Âzib'den rivayet ettiğine göre, son nâzil olan âyet 'kelâle' âyeti, son nâzil olan sure de "Berâe/Tevbe" suresidir."⁴⁸ Müfessir Zemahşerî ise kategorisel bir ayrıma giderek kelâle âyetinin ahkâm âyetleri arasında en son nâzil olduğu görüşündedir.⁴⁹ Aslında tefsirlere bakıldığında, çoğunda Buhârî'nin, Berâ b. Âzib rivayetine dayanarak bu âyetin son nâzil olan âyet olduğu kaydedilmektedir. Daha önce ribâ âyetinin son nâzil olduğunu ifade eden Reşid Rızâ, Buhârî'deki rivayetin şaşırtıcı olmadığını, kelâle âyetinin ferâiz/miras konusunda en son inen âyet olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰

En son inen âyeti tespitte, kullanılan söz kalıplarının yanlış çıkarımlara neden olduğu açıkça görülmektedir. İnen Kur'an cümlesi bir konuyla ilgili en son nâzil olmuşsa müfessirler yanlış anlama ihtimalini göz ardı ederek o âyetle ilgili آخر آية ما نزل ibaresini kullanmış oldukları görülmektedir.

3.7. Yedinci âyet

Önemli Kur'an ilimleri araştırmacısı Zürkânî'nin ifadelerine göre en son nazil olan Mâide suresidir, dedikten sonra buna delil olarak Tirmizî'nin Sahih'inde geçen Hz. Âişe rivayetini gösterir.⁵¹ Mâide sûresinde

⁴¹ Kur'an, Nisâ, 4/93

⁴² Rızâ, 1990; C. V, s. 276

⁴³ Tirmizî, "Tefsirü'l-Kur'an", 5; İbn Mâce, "Diyet", 2

⁴⁴ Suyûtî, 1974; C. I, s. 105

⁴⁵ Huveyh; s. 65

⁴⁶ Kur'an, Nisâ, 4/176

⁴⁷ "Kelâle" kardeşlerin mirasçılıklarıyla ilgili kullanılan bir ifade olup, bu ifadeyle veledi (çocuğu) ve vâlidî (ebeveyni) bulunmayan mürise mirasçı olan kardeşler (yansoy hısımlar) ve bunların mirasçılıkları kastedilmektedir. Kelâle konusunda ayrıntı için bkz. İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn (1992), thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Kahire:Hecc li't-tubâa ve'n-neşr, C. IX, s. 9; Yazıcı, Abdurrahman (2013), "İslam Hukukunda Kelâle: Öz ve Üvey Kardeşlerin Fûrû ve Usûl Hısımlarla Mirasçılığı", *Dini Araştırmalar*, C. XVI, Ocak-Haziran, sayı: 42

⁴⁸ Suyûtî, 1974; C. I, s. 101; Taberî, 2000; C. IX, s. 433; İbn Atiyye, h.1422; C. II, s. 3; İbn Kesir, 1999; C. IV, s. 101

⁴⁹ Zemahşerî, h.1404; C. I, s. 598

⁵⁰ Rızâ, 1999; C. VI, s. 129

⁵¹ Tirmizî, "Tefsirü'l-Kur'an", 6; Müsned, VI, 188; Muhammed Esed ise "Kur'an Mesajı" isimli mealinde daha ihtiyatlıdır. Eldeki bütün deliller bu surenin Hz. Peygamber'e vahyedilmiş olan Kur'an'ın son bölümlerinden olduğunu göstermektedir." demektedir. Esed, Muhammed, (2004), *Kur'an Mesajı*, İstanbul:İşaret Yayınları, s. 181

müminler için helal ve haram olan hususlar açıklanmış olması ve bu açıklanan hükümleri nesheden başka bir âyetin de nâzil olmaması nedeniyle son nâzil olan sûre olduğu kanaati belirtildiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar Zürcânî, Mâide suresinin son nazil olduğunu söylese de asıl gayesinin Mâide suresinde bulunan ve Arafat günü vedâ haccında nâzil olan *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا* "İşte bugün sizin dininizi kemâle erdirdim ve üzerinizdeki nimetimi tamamladım. Sizin için din olarak İslâm'ı beğendim."⁵² âyetinin bazı müfessirlerce dillendirilen en son nâzil olan âyetler⁵³ arasında sayılmasının görüşünde etkili olduğunu düşünmekteyiz. Zira bazı müfessirler Mâide suresinin nüzul yönüyle Kur'an'ın son nâzil olan suresi olduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁴ Muhammed Esed ise, Hz. Peygamber'in çağdaşlarının şahitliğine dayanan eldeki bütün rivayetlere göre bu âyet Kur'an mesajını noktlayan âyettir, dedikten sonra, bu âyetin Hz. Peygamber'in vefatından 81 ya da 82 gün önce H.10 yılında Cuma günü nâzil olduğunu, bu âyetten sonra başka bir buyruk indirilmiş değildi, yorumunu getirir.⁵⁵ Görülüyor ki, yakın dönemde yaşamış Muhammed Esed de konuyla ilgili müfessirlere ait görüşleri tam aksettirmiş değildir. 81 gün vahyin duraksaması adına çok uzundur. Bu zaman dilimi içinde Hz. Peygamber'in hastalığı sebebiyle zihni hiçbir problem yaşamadığını da bilmekteyiz. Bu nedenle bu âyetin Kur'an mesajını noktlayan âyet olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Zaten Zürcânî, bu âyetin son nâzil olduğu iddiasını şüpheyle karşılamış ve dinin tamamlandığını bildiren bu âyetin son inen âyet olamayacağını şöyle açıklamıştır: "Zira Yüce Allah, bu âyetle hicretin onuncu senesinde ve arife günü, dinini kemale erdirdiğini bildirmiştir. Zahiri olarak dinin ikmali, ancak Kur'an nüzulünün tamamlanması ve bütün hükümlerin indirilmiş olmasıyla mümkündür, denebilir ancak bu âyet indikten itibaren iki aydan fazla bir süre zarfında başka âyetler inmiştir. Genel kabule göre en son inen âyetin Bakara suresinin 281. âyeti olduğunu göz ardı etmemelisin. Bu âyetten sonra Hz. Peygamber sadece dokuz gece yaşamıştır. Mâide suresinde zikredilen dinin kemale erdirilmesinin, Kur'an nüzulünün sona erdirilmesi tarzında anlaşılmasına engel teşkil eden bir karinedir. Dinin kemale erdirilmesi âyetini, dinin o gün yani Veda haccı esnasında kemale erdirilmesi, diğer tüm dinlere -inkârcılar istemeseler de- galip gelmesidir" şeklinde anlamak doğruya en yakın görüştür."⁵⁶

3.8. Sekizinci âyet

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ. فَإِنْ تَوَلَّوْا فَعَلَىٰ كَيْفِيٍّ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ

"Size kendi aranızdan öyle bir Peygamber geldi ki zahmete uğramanız ona ağır gelir. Kalbi üstünüze titrer, müminlere karşı pek şefkatli ve merhametlidir. Buna rağmen aldırılmaz, yüz çevirirlerse, ey Resulüm de ki: "Allah bana yeter. O'ndan başka tanrı yoktur. Ben yalnız O'na dayanırım. Çünkü O, büyük Arş'ın, muazzam hükümlerliliğin sahibidir."⁵⁷

Tevbe suresinin bu son iki âyetiyle ilgili olarak Taberî'nin tefsirinde İbn Abbas tarikiyle Übeyy b. Ka'b'dan yaptığı rivayet bu iki âyetin Kur'an'da nâzil olan son iki âyet olduğu şeklindedir.⁵⁸ Übeyy b. Ka'b "Kur'an'ın en inen âyetleri arasında en yeni olanın bu iki âyet olduğu görüşündedir.⁵⁹ Son dönem müfessirlerinden Reşid Rızâ daha açıklayıcı olarak şunları kaydetmektedir: "Surenin tefsirinin başında dediğim gibi, Ebû'l-Feres bu iki âyetin Mekki âyetler olduğunu söylemektedir. Bu iki âyet Mekki ise son inen âyetler olma ihtimali yoktur. Son inen âyet bu iki âyet olmadığını, konuyla ilgili en doğru görüşü aktarmıştım. Ebu'l-Feres'in sözü anlam açısından çok dikkat çekicidir ve Übeyy b. Ka'b'den nakledilen rivayetlerin anlamını da çözmektedir. İbn Ebî Dâvud'un (ö. 316/929) el-Mesâhif adlı eserinde kaydettiği bir rivayette⁶⁰, Hz. Osman'ın Halife Ömer'in şehadetinden sonra Kur'an'ın yazımına giriştiğinde, "Sizin iki âyeti unutup yazmadığınızı görüyorum, demesine karşılık olarak, oradakiler "nedir onlar" demişti. Hz. Osman da Tevbe suresinin son iki âyetini okudu. Hz. Osman, ben bu iki âyetin Kur'an'dan olduğuna tanıklık ederim, dedi. Kâtipler, "nereye koyalım" diye sorunca, Hz. Osman, onunla Kur'an'ın son nazil olan suresini bitirin, demişti."⁶¹ Buharî'nin "Berâe suresi Kur'an'ın nazil olan son suresidir" rivayeti Übeyy b. Ka'b'ın (ö.

⁵² Kur'an, Mâide, 5/3

⁵³ Hanbelî, Zeynüddin Ahmed b. Recep (2001), *Ravâiu't-Tefsîr*, thk. Ebû Muaz Tarık b. İvaz, Suudi Arabistan:Dâru'l-Asime, C. I, s. 386; Hatîb, Abdülkerîm *et-Tefsîru'l-Kur'âniyyu li'l-Kur'an*, Kahire:Dâru'l-fikri'l-Arabî, C.XI, s. 634; Ebû Zehra, Muhammed, *Zehratü't-Tefsîr*, Dâru'l-fikri'l-Arabî, C. IV, s. 2003

⁵⁴ Hâzin, Ebu'l-Hasen Alâiddîn (h.1415), *Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil*, thk. Muhammed Ali Şahin, Beyrut:Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, C. II, s. 63; Muzhîrî, Muhammed Senâullah el-Hîndî (h.1412), *et-Tefsîru'l-Muzhîrî*, thk. Gulam Nebî et-Tûnisî, Beyrut:Mektebetü'r-rüşdiyye, C. III, s. 144

⁵⁵ Esed, 2004; s. 185

⁵⁶ Zürcânî, 2013; s. 62

⁵⁷ Kur'an, Tevbe, 9/128-129

⁵⁸ Müsned, VIII/46; Hâkim, *Müstedrek*, II, 368

⁵⁹ Taberî, 2000; C. XIV, s. 588; Benzer görüşler için bkz. İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed (h.1415), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Suûdî Arabistan:Mektebetü Nizâr, C. VI, s. 1919; Beğavî, 1997; C. II, s. 408; Zemahşerî, h.1404; C. II, s. 325; İbnü'l-Cevzî, h.1422; C. II, s. 313; Beyzâvî, Kâdî (h.1418), *Envâru'l-Tenzil*, thk.Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşlî, Beyrut:Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, C. III, s. 103; Zürcânî (2013); s. 60; Rûmî; s. 240

⁶⁰ İbn Ebî Dâvud, Ebû Bekr (2002), *Kitâbu'l-Mesâhif*, Kahire:el-Fârûku'l-Hadîse, s. 62

⁶¹ Rızâ, 1999; C. XI, s. 75

33/654) anlatımını anlaşılır kılmaktadır.⁶² Kurtubî (ö. 671/1273) ise, Bakara suresinin 281. âyetinden sonra nüzulü açısından (vahiy) semâsına en yakın âyetin Berâe sûresinin son iki âyeti olduğunu söylemektedir.⁶³

Konuyla ilgili rivayetler ele alındığında Berâe/Tevbe suresinin bu son iki âyetinin de nüzule nokta koymadıkları ancak Kur'ân'ın son nazil olan surelerinden birinin Berâe suresi olduğu, bu iki âyetin de surenin nazil olan son âyetleri olduğu anlaşılmaktadır.

3.9. Dokuzuncu âyet

قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا

“De ki: “Ben sadece sizin gibi bir insanım. Ancak şu farkla ki bana “sizin ilahınız tek İlahıtır” diye vahyediliyor. Artık kim Rabbine âhirette kavuşacağını umuyorsa, yararlı işler yapсын ve sakın Rabbine ibadetinde hiç bir şeyi O'na ortak koşmasın.”⁶⁴ Kehf suresinin son âyeti Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) yoluyla gelen bir rivayette Kur'ân'da son nazil olan âyet olduğu anlatılmaktadır.⁶⁵ İbn Kesîr (ö. 774/1373) ise bu âyetin son nazil olduğu ile ilgili Muâviye b. Ebî Süfyân'dan gelen rivayetin problemliliğini, Kehf suresinin Mekki olması nedeniyle bu âyetin son inen âyet olamayacağını belirtmektedir. “Muaviye bu sözüyle bu âyetten sonra âyetin hükmünü nesheden başka bir âyet gelmemiştir, demek istemektedir. Bilakis bu âyet manası sabit muhkem bir âyettir. Bazı râviler bu sözü rivayet ederken anladığı gibi mana rivayeti yapmış ve karışıklığa neden olmuştur.”⁶⁶ Âlûsî (ö. 1270/1854) de bu âyetin son nazil olduğunu söylemenin gerçekçi olamayacağını söylemektedir.⁶⁷

Aslında dikkat edilecek olursa İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) de “bu âyeti nesheden bir başka âyet olmadığı” ifadesi herhalde bir yanlıdır. Zira âyet sâlih amel yapmayı ve şirke girmeyi yasaklamaktadır. Bu konuda nesheden bir âyet, güzel işler yapmanın yanlış, şirke girmenin doğru olacağı hükmünü getirmektedir. Muâviye'nin bu sözüyle kastı, Tevbe suresinin son iki âyetiyle yaptığımız tespitlerin, bu âyet için de geçerli olduğunu ifade etmektedir.

3.10. Onuncu âyet

إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ . وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا . فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا

“Allah'ın yardım ve zaferi geldiği zaman ve insanların kafilere kafilere Allah'ın dinine girdiklerini gördüğün zaman, Rabbine hamd ile tesbih et ve O'ndan af dile. Çünkü O tevâbdır, töbeleri çok kabul eder.”⁶⁸

Son inen Kur'ân metni ile ilgili olarak Kur'ân'ın 110. suresi olan Nasr suresinin İbn Abbas'tan yapılan rivayette son nazil olduğu aktarılmaktadır.⁶⁹ İbn Abbas, Abdullah b. Utbe'ye “Sen Kur'ân'da bütün olarak inen en son sureyi biliyor musun?” diye sormuş Abdullah b. Utbe “Evet, İzâ câe nasrullâhi suresidir” diye cevap verince İbn Abbas “Evet öyledir” demiştir.⁷⁰

Nasr suresinin Hz. Peygamber'in vefatını haber verdiği ile ilgili rivayet,⁷¹ Hz. Âişe'nin Nasr suresinin nüzûlünden sonra namaz sırasında ve diğer zamanlarda Allah'ı tesbih edip hamd ettiği ve istiğfarda bulunduğu rivayeti⁷² bu sureyi duyan Hz. Ömer'in “kemal zevalin delilidir” diyerek ağlaması son nazil olan sureler arasında olduğunu göstermektedir.⁷³ Hz. Peygamber de bu surenin inişi ardından “İçime öyle geliyor ki, bu sene ruhumu teslim edeceğim.” buyurmuştur.⁷⁴

Rivayetler ve varyantları bir arada ele alınca anlaşılıyor ki, Kur'ân sureleri içinde bir bütün halinde inen en son sure Nasr suresidir. Veda haccında nâzil olması da bunun bir kanıtıdır. Ancak Nasr suresinden sonra âyet nâzil olmamış demek elbette hatadır. Beyhâkî'nin dediği gibi, kim son nâzil olan âyet hakkında soruya muhatap olmuşsa edindiği ya da sahip olduğu bilgiye göre cevap vermiştir.⁷⁵ Ebû Bekir el-Bâkîllânî'nin “Kitâbu'l-İntisâr” adlı eserinde belirttiği gibi, bu konuda Hz. Peygamber'e son inen âyetle ilgili nisbet edilen bir rivayet yoktur. Söyleyenin verdiği bir haberdir. İctihada ya da ağır basan zanna göre söylenmiş sözlerdir. Haddi zatında konuyla ilgili bilgi sahibi olmak dini bir görev, Hz. Peygamber'in hüküm koyduğu, yaydığı, delillendirdiği ve icabet istediği bir konu da değildir. Bu sebeple Hz. Peygamber'den böyle bir sözün zuhuru, konu üzerinde görüş birliğinin ve konuyla ilgili kesin bir bilginin sübutu câiz değildir.

⁶² İbn Âşûr, 1984; C. X, s. 97

⁶³ Kurtubî, 1964; C. VIII, s. 301

⁶⁴ Kur'ân, Kehf, 18/110

⁶⁵ Taberî, 2000; C. XVIII, s. 136; Sa'lebi, 2000; C. VI, s. 204; İbnü'l-Cevzî, h.1422; C. III, s. 115

⁶⁶ İbn Kesîr, 1999; C. V, s. 209; Suyûtî, 1974; C. I, s. 104; Zürcânî, 2013; s. 60

⁶⁷ Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh (h.1415), *Rûhu'l-Meânî*, thk. Ali Abdalbârî Atiyye, Beyrut:Dâru'l-Küttübî'l-İlmiyye, C. VIII, s. 375

⁶⁸ Kur'ân, Nasr, 110/1-3

⁶⁹ Zemahşerî, h.1404; C. IV, s. 810; İbnü'l-Cevzî, h.1422; C. I, s. 13; İbn Kesîr, 1999; C. II, s. 5; Abdulkâdir b. Molla Huveys-es-Seyyid Mahmûd Âli Çâzî (1965), *Beyânü'l-Meânî*, Dimeşk:Matbaatü't-terakkî, C. VI, s. 517; Kattân, 2000; s. 61

⁷⁰ Müslim, “Tefsir”, 21

⁷¹ Müsned, I, 217, 338

⁷² Buhârî, “Tefsir, 110, 1-2; Müslim, “Salât”, 218-220

⁷³ Zürcânî, 2013; s. 61

⁷⁴ Taberî, 2000; C. XXIV, s. 669

⁷⁵ Suyûtî, 1974; C. I, s. 103

Son nazil olmuştur diye bir âyetle ilgili kanaat belireneler, aslında Hz. Peygamber'den son nazil olmuştur diye duydukları sözü aktarmaktadırlar. Bu da Hz Peygamber'in vefatına, vefat ettiği güne, vefatına neden olan hastalığının bir iki gün öncesinde duyduğu sözle ilgilidir. Aslında bir başkası onun son nazil olmuştur dediği âyetten sonra başka bir Kur'an vahyinin nüzulünü duymuş ve nakletmiştir. İhtimal Hz. Peygamber'in diğer âyetlerle birlikte son nâzil olmuştur diye okuduğu âyet yazıya geçerken diğer âyetlerin arasında kalmış, bu teribe göre duyan kişi de en son nâzil olmuş olduğu zannıyla, "son nazil olmuştur" hükmünü vermiştir. Belki de Hz. Peygamber'e gece yarısı bir başka âyet nâzil olmuştur da, kendisi bir meşguliyeti ya da gece yarısı âyeti haber vermesi ilgili bir yasak sebebiyle bu âyetin duyurulması için gündüz vaktini beklemiştir. Sabah olunca bir başka âyetin nâzil olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Ardından Hz. Peygamber'e önce şu âyeti oku ve yaz. Sonra bu âyetten önce nâzil olmuş âyeti oku ve vahiy kâtiplerine yazdır. Bunun olmadığına dair bir kural yoktur. Böylece son âyetleri duyan kimse, bunun son vahyedilen âyet olduğunu sanmıştır ki gerçek böyle değildir. Halbuki Hz. Peygamber'e bu âyetten sonra, duyurulma ve yazımı öne geçmiş bir başka âyet vahyedilmiştir. Durum da böyle olunca Hz. Peygamber son nâzil olan âyet budur diye bir açıklayıcı beyanda bulunmamış, bilinmesini de gerekli görmemiştir. Yüce Allah'ın onu bağlayıcı ve ifadesini istediği bir emri olmamış, ümmetin faydasına, irşadına ve dini bir konu olarak ihtiyaç görmemiştir.⁷⁶

Sonuç

Kur'an, nüzul ortamını ve her zaman diliminde yaşanabilecek olayları sürekli gözetmiş, mercek altına almış, ancak mutlak anlamda her zaman o dönemdeki herhangi bir istek ve olay Kur'an'ın iniş zamanını ve biçimini belirleme durumunda olmamıştır. Yani nüzul sebepleri, belirleyici ve zorlayıcı anlamda bir sebep olmayıp, ancak vahyin planına uygun olaylar ile vahyin inişinin birbiri ile eş zamanlı olmasından ibarettir. İnsanlık için değer ifade eden vahiy sürecinin ilk âyetleri kadar en son gelen âyetlerin de bilinmesi Kur'an mesajının ve İslam medeniyetinin temel şifrelerini okumak için değerlidir.

Kur'an tarihi içinde ilk nâzil olan âyetle ilgili neredeyse görüş birliği oluşmuşken, en son nâzil olan âyetle ilgili farklı yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Bunun başlıca sebebi en son nazil olan âyetle ilgili rivayetlerin, Hz. Peygamber'in vefatının öncesinde, sahabenin kendi duyumuna, içtihadına ya da kanaatine dayanıyor olmasıdır. Hz. Peygamber'in sûrelerin sonlarındaki âyetlerle ilgili olarak "bu son âyettir" beyanı surenin son âyeti şeklinde doğru bir anlaşılma yerine yanlış olarak nüzul sürecinin son âyeti olarak değerlendirilmiştir. Aslında bir işin evveli ile sonu insan belleğinde daha kalıcı etkiler bırakır, insanlar için daha dikkat çekicidir, ilk inen âyetler İslam düşüncesi adına bir retorik oluşturmuş, İslam'ın ortaya çıkış değeri adına değerlendirilmiştir. Halbuki son nazil olan âyetlerin tespiti, ilk nâzil olan âyetlerin tespitinden daha az değerli değildir. İlahi mesajın bitişinin hangi âyetle olduğu bilinmesi, Kur'an vahyinin son isteğini de bir retorik haline getirecektir, vahyin son seslenişi olarak kayda geçip değer bulacaktır.

Ayrıca âhiru mâ nezele-son inen âyet meselesi kronolojik olarak Kur'an'a bakıp, tebliğ sürecinin felsefesini anlamlandırmaya katkı sağlayacaktır. Başarılı bir tebliğin nasıl bir süreç takip ettiğini bulmak, yeni adımların atılmasını da kolaylaştıracaktır. Değişik görüşler içerisinde yaptığımız araştırmalar sonucunda en son nâzil olan Kur'an vahyi Bakara suresinin "Öyle bir günde rezil olmaktan sakının ki, O gün Allah'ın huzuruna çıkarılacaksınız, Sonra her kişiye kazandığının karşılığı tamamen ödenecek Ve kendilerine asla haksızlık edilmeyecektir."⁷⁷ 281. âyetidir. Bu âyetin inişinden sonra Hz. Peygamber'in dokuz gece yaşaması, bu âyetin ribâ ve deyn âyetleri arasına konmasını emreden Cebrâil rivayeti de bu savı desteklemektedir. Dikkat edilirse görülecektir ki bu âyet, insanın dünyadaki bulunuşunu anlamlı kılması için, Kur'an'ın ölüm sonrası hayatla ilgili tespitlerine dikkat kesilmesi, dünyada sergilediği davranışlarının iyi ve kötü neticesiyle karşılaşmak durumunda olduğunu bilmesi gibi en temel konuları öz olarak bünyesinde barındırmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuâd (2007), *el-Mu'cemü'l-Müfheşres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire: Dâru'l-hadis
- ABDULKÂDİR b. Molla Huveş-SEYYİD MAHMÛD Âli Gâzî (1965), *Beânü'l-Meânî*, Dımeşk:Matbaatü't-terakkî
- ÂLÛSÎ, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh (h.1415), *Rûhu'l-Meânî*, thk. Ali Abdalbârî Atiyye, Beyrut:Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye
- ASKALÂNÎ, Muhammed b. Ahmed İbn Hacer *el-Ucâb fi Beyâni'l-Esbâb*, thk. Abdülhakim Muhammed el-Enîs, Dâru ibnû'l-cevzi
- BAKILLÂNÎ, Ebu Bekr (2001) *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İsmâ Kudât, Ammân:Dâru'l-feth
- BEĞAVÎ, Muhyi's-Sünneh Ebû Muhammed (1997), *Meâlimu't-Tenzil fi Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Osman Cuma-Süleyman Müslim, Dâru Taybe
- BEYZÂVÎ, Abdullah b. Ömer b. Muhammed (h.1418), *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, thk. Abdurrahman Mar'aşlı, Dâru ihyâi't-türâsî'l-Arabî, Beyrut
- BİKÂÎ, Burhâneddîn İbrahim b. Ömer (1978), *Nazmü'd-dürer fi Tenâsübi'l-Âyâti ve's-Süver*, , Kahire; Dâru'l-kitâbî'l-İslâmî
- BÛĞÂ, Mustafa Dîb (1998), *el-Vâdihu fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-kelimi't-tayyib
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail (1991), *el-Câmiu's-Sahîh*, , İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye
- DURMUŞ, İsmail, "Hasr", *D.İ.A.*, Türkiye Diyanet Vakfı, C. XVI, s. 392-393

⁷⁶ Bakillânî, Ebu Bekr (2001) *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İsmâ Kudât, Ammân:Dâru'l-feth, s. 246

⁷⁷ Kur'an, Bakara, 2/281

İBN EBÎ HÂTİM, EBÛ MUHAMMED, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Suûdî Arabistan:Mektebetü Nizâr

EBÛ ŞÛHBE, Muhammed (2003), *el-Medhal li Dirâsâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire:Mektebetü's-Sünneh

EBÛ ZEHRA, Muhammed, *Zehratü't-Tefsîr*, Dâru'l-fikri'l-Arabî

EBYÂRÎ, İbrahim b. İsmail (h.1405), *el-Mevsûatü'l-Kur'âniyye*, Müessesetü Sicillü'l-Arab

ENDELÛSÎ, Ebû Hayyân, (h.1420) *el-Bahru'l-Muhîd*, thk. Sıdkî Muhammed Celîl, Beyrut: Dâru'l-fikr

ENDELÛSÎ, İbn Atiyye (h.1422), *el-Muharrerü'l-Vecîz fi Tefsîri'l-kitâbi'l-Azîz*, thk.Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-küttübü'l-ilmîyye

ERDAL, Mesut (2001), "Dinin Kemâle Erdirilmesi" Bağlamında Kur'ân'ın En Son İnen Âyetleri Üzerine Bir Tetkik", Diyarbakır:Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.III, sayı.1

ESED, Muhammed, (2004), *Kur'ân Mesajı*, İstanbul:İşaret Yayınları,

FAZLURRAHMAN (2000), *İslâm*, trc. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Ankara:Ankara Okulu Yayınları

HAMDÎ YAZIR, Elmahlı (1935), *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul:Matbaai Ebu'z-Ziyâ

HANBELÎ, Zeynüddin Ahmed b. Recep (2001), *Ravâiu't-Tefsîr*, thk. Ebû Muaz Tark b. İvaz, Suudi Arabistan:Dâru'l-asıme

HİLÂLÎ, Selim b. id-NASR, Muhammed b. Mûsâ Âli (h.1425), *el-İstîâb fi Beyâni'l-Esbâb*, Dâru ibnü'l-cevzi

HUVEYH, Muhammed Ömer, *Nüzûlü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mecmau'l-melik Fehd

İBN ÂŞÛR, Tâhir, (1994), *et-Tahrîr ve't-Tenwîr*, Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye lî'n-Neşr

İBN EBÎ DÂVÛD, Ebû Bekr (2002), *Kitâbu'l-Mesâhif*, Kahire:el-Fârûku'l-Hadîse

İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed (1993) *el-Müsned*, thk. Muhammed Selîm İbrahim vd., Beyrut: Dâru'l-fikr

İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ İsmâil (1999), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, Dâru Taybe

İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Muvaqquddin (1992), thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire:Heclî'r-t-tbâa ve'n-neşr

İBNÛ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî (1987), *Zâdü'l-Mesîr fi ilmi't-Tefsîr*, Beyrut: Dâru'l-fikr

İSMÂİL, Muhammed Bekr (1999), *Dirâsât fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-menâr

KATÎÂN, Mennâ' (2000), *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-meârif

KAY'Î, Muhammed Abdülmünim (1996) *el-Aslânî fi Ulûmi'l-Kur'ân*

KİRMÂNÎ Burhâneddin, *Çarâibu't-Tefsîr ve Acâibu't-Te'vîl*, Cidde:Dâru'l-Kible lî's-Sekâfeti'l-İslâmîyye

KÜDÛRÎ, Gânim (2003), *Muhâdarât fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Amman:Dâru ammâr

KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (1964), *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk.Ahmed el-Berdûnî-Ömer İtfeyyîş, Kahire:Dâru'l-küttübü'l-Mısıriyye

HASAN, Muhammed Ali (2000), *el-Menâr fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut;Müessesetü'r-Risâle

HATİB, Abdülkerîm *et-Tefsîru'l-Kur'âniyyu li'l-Kur'ân*, Kahire:Dâru'l-fikri'l-Arabî

HÂZİN, Ebû'l-Hasen Alâiddin (h.1415), *Lübâbü't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl*, thk. Muhammed Ali Şahin, Beyrut:Dâru'l-Küttübü'l-İlmîyye

MÂTÜRİDÎ, Ebû Mansûr (2005), *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Balsûm, Beyrut:Dâru'l-küttübü'l-ilmîyye

MUZHİRÎ, Muhammed Senâullah el-Hindî (h.1412), *et-Tefsîru'l-Muzhirî*, thk. Gulam Nebî et-Tûnisî, Beyrut:Mektebetü'r-rüşdiyye,

MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisabûrî, *Sahîh-i Müslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmîyye

MÜZEYNÎ, Hâlid b. Süleymân (2006), *el-Muharrer fi Esbâbi Nüzûlü'l-Kur'ân*, Dâru ibnü'l-cevzi, Demmâm

OKUYAN, Mehmet (2001), "Kur'ân'ın Nüzûlünde Taaddüd/Tekerrür Problemi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. XIV, sayı.1, s. 91

ÖZGEL, İshak (2002) *Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında Kur'ân'ın Tarihsel Yorumu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta:Süleyman Demirel Üniversitesi

ÖZTÜRK Mustafa-ÜNSAL Hâdiye (2013), "Kur'ân Tarihine Giriş -Evvelü mâ nezel (İlk nâzil olan Kur'ân vahyi) meselesi", *Eskiye*, 26/Bahar, ss. 66-110

RÂZÎ, Fahrüddin (h.1420), *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî

RİZÂ, Muhammed Reşid (1990), *Tefsîrü'l-Menâr*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-âmme lî'l-kitâb

RÛMÎ, Fehd Abdurrahman b. Süleyman (2003), *Dirâsât fi Ulûmi'l-Kur'ân*

SA'LEBÎ, Ebû İshâk (2002), *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrut:Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî

SEBTÂN, Muhammed Hasan, *Takvîmu Esâlibi Ta'lîmi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Ulûmuhû fi Vesâili'l-İ'lâm*, Mecmau'l-melik Fehd

SEMERKANDÎ, Ebû'l-Leys (1993), *Bahru'l-Ulûm-Tefsîru's-Semerkandî*, Beyrut:Dâru'l-küttübü'l-ilmîyye

SERİNSU, Ahmed Nedim (1994), *Kur'ân-ı Kerîm'in Anlaşılmasında Esbab-ı Nüzûlün Rolü*, İstanbul:Şule Yayınları

....., *Tarihsellik ve Esbâb-ı Nüzûl*, İstanbul:Şule Yayınları

SUYÛTÎ, Celâleddin (1974), *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-âmme lî'l-kitâb

....., *ed-Dürü'l-Mensûr*, Beyrut:Dâru'l-fikr

SÜLEYMAN, Mukâtil b. (h.1423), *Tefsîr*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Beyrut:Dâru İhyâi't-türâs

ŞÂTİBÎ, İbrâhîm b. Mûsâ (1997), *el-Muvâfakât*, thk. Ebû Ubeyde Hasan Âli Selman, Dâru ibn affân

ŞEVKÂNÎ, Ebû Abdullah Ali b. Muhammed el-Yemenî (h.1414), *Fethü'l-kadîr*, Beyrut: Dâru ibn Kesîr

TABERÎ, İbn Cerîr (2000), *Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut: Müessesetü'r-risâle

TAYYÂR, Süleyman b. Nâsir (2008), *el-Muharrer fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Merkezü'd-dirâsât ve'l-ma'lûmâtü'l-Kur'âniyye

TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa (1994), *es-Sünen (el-Câmi')*: İstanbul, Mektebetü'l-İslâmîyye

VÂHİDÎ, Muhammed b. Hasen Ali (h.1415), *Esbâbü Nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Kemal Besyuni Zağlûl, Beyrut:Dâru'l-küttübü'l-ilmîyye

YAZICI, Abdurrahman (2013), "İslam Hukukunda Kelâle: Öz ve Üvey Kardeşlerin Fürtü ve Usûl Hısmımlarla Mirasçılığı", *Dini Araştırmalar*, C. XVI, Ocak-Haziran, sayı: 42

YILDIRIM, Suat (2011), *Anahatlarıyla Kur'ân-ı Kerîm ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, İstanbul:Ensar Yayınları

ZEMAŞERÎ, Ebû'l-Kâsim Cârullah Mahmud b. Ömer (h.1404), *Tefsîrü'l-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*, Beyrut: Dâru'l-küttübü'l-Arabîyye

ZERKEŞÎ, Bedreddin (2006), *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebû'l-Fadl ed-Dimyâti, Kahire:Dâru'l-hadîs

ZÛRKÂNÎ, Muhammed Abdülazîm (2013), *Menâhilü'l-İrfân fi Ulumi'l-Kur'ân*, Beyrut:Dâru'l-küttübü'l-ilmîyye